

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

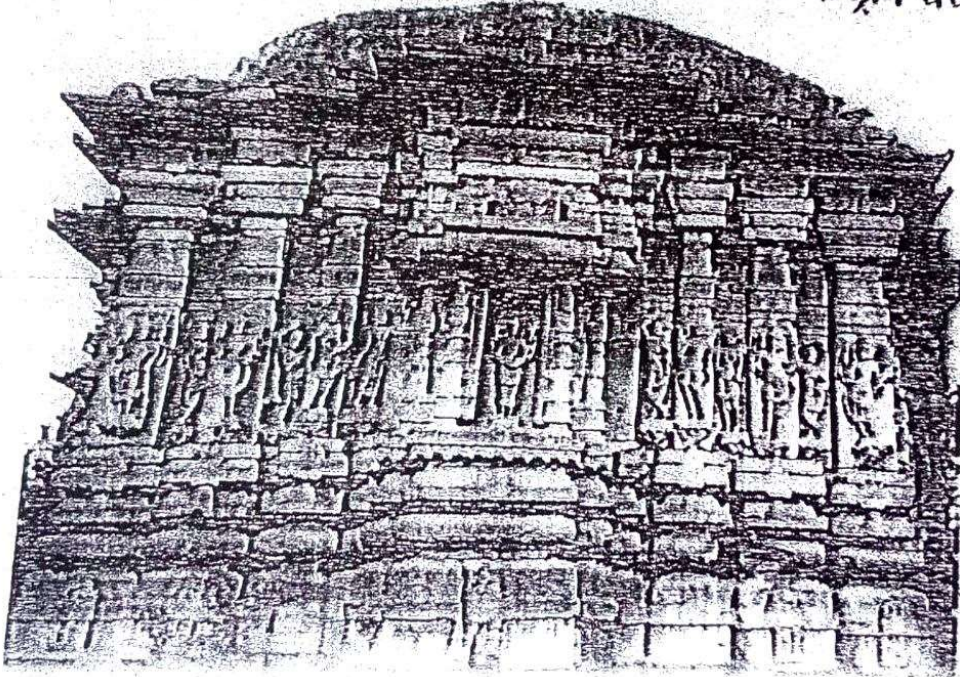
विद्यावाता

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स. पूर्व ते इ.स. २०१९)

संपादक

डॉ. मुकुंद अ. देवर्षी

मराठवाड्यातील संतपरंपरा

प्रा.डॉ. जाधवर बापू देवराव
(इतिहास विभाग प्रमुख)
वलभिम महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :-

प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा मागोवा घेतल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, या तिन्ही कालखंडात वेगळे प्रवाह अस्तित्वात होते या प्रवाहाखेरीज अनेक संप्रदाय तयार झालेले होते, असे संप्रदाय ज्या परिसरात उदयास आले त्या विविध परिसरांच्या नावांचा उल्लेख आपणास करता येतो परंतु देशातील विविध संप्रदायांचा आणि कोणत्या परिसरात कोणता संप्रदाय उदयास आला याचा विचार आपण येथे करणार नाही. परंतु मराठवाड्याच्या भूमीत जे संप्रदाय आणि संतपरंपरा उदयास आल्या. त्यावर या शोधनिबंधात प्रकाश टाकला जाणार आहे. मराठवाड्याची भूमी ही प्राचीन काळापासून संतमहंताची भूमी या नावाने ओळखली जाते. मराठवाड्याच्या भूमीतच अनेक संतमहंतांचा जन्म झालेला आहे. हे आपणास मराठवाड्याच्या आणि इतिहासांच्या विविध प्रवाहाचा तसेच परंपरांचा अभ्यास केल्यानंतर स्पष्ट होते. मराठवाड्याच्या भूमीत फक्त संत परंपराच रुजली होती असे नसून अनेक संप्रदाय मुद्दा उदयास आले होते. त्यापैकी नाथ संप्रदाय वारकरी संप्रदाय, निरंजण संप्रदाय या शिवाय हिंनयान, महायान पंथ असे अनेक प्रवाह उदयास आले होते. परंतु वरील वेगवेगळे प्रवाह विचारात न घेता आपणास फक्त मराठवाडा प्रदेशातील संत परंपरा काय होती आणि आहे हे येथे नमूद करणे योग्य वाटते.

मराठवाड्यातील संतपरंपरेविषयी भाष्य करता असे नमूद करता येते की, मराठवाड्यातील वारकरी संप्रदायाने भगवद्गीता आणि भागवत या ग्रंथांना अग्रस्थान दिलेले आहे. वरील गीतेमध्ये जी भक्ती नमूद केलेली आहे. त्यामुळे व्यक्ती आणि समाज यांच्या जीवनात प्रेमभक्ती निर्माण होऊन ती प्रेम आणि वेदाविषयी आदर वाळवून संतांनी वेदातील उणीवा वेळोवेळी दाखवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे संत ज्ञानेश्वरांनी असे म्हटले की, वेदापेक्षा गीता हे फार श्रेष्ठ

आहे. हे संत अगत्याने संतपरंपरा ही म्हटले की, मराठवाड्याच्या नावाचे आणि त्यापेक्षा नमूद करणे उचित आहे. तर ईश्वर संपणात अनामिकांनी सर्व व्यक्ती करणारे मुद्दा आहे. संतांनी शिकवले या शिवाय ईश्वर हा मुद्दा मुद्दा आहे. त्या प्राणीमात्राच्या टिकाणी ईश्वर आहे, हे म्हणून देवूनाच सर्व दुःखे दूर करण्यासाठी ये सर्वोपे मृत्यु ये अशा राधाण्यासाठी प्रयत्न करणे हाच खरा धर्म होय.

मध्ययुगाच्या कालखंडात मराठवाड्याच्या आणि महाराष्ट्राच्या भूमीत जे विविध भक्ती संप्रदाय उदयास आले त्यापैकी अनेकांचा उल्लेख करता येतो, परंतु तो उल्लेख टाकून जसे म्हटले जाते की, यादवांच्या राजवटीत विविध धर्म, कर्मकांडे, व्रतवेदाय्ये अशा गोष्टींना महत्व प्राप्त झाले. याशिवाय अनेक साहित्यांचे निर्माण ही वेगवेगळ्या भाषेत झाली. त्यामुळे भक्तीपंथाचा उदय झाला. वरील भक्ती संप्रदायांपैकी आज वारकरी संप्रदाय हा लोकप्रिय आहे. त्याचा एक भाग म्हणजे आज महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील अनेक नरह आणि निरक्षर समाजाच्या मागवर पकड निर्माण करण्यात हा संप्रदाय होऊन बसला आहे. जवळपास २०० वर्षांपासून या पंथाचे संप्रदाय रूपांग अगदी तिकितेने देशात आणि महाराष्ट्र व मराठवाड्याच्या भूमीत वहात आहे. वरील प्रवाहाचा ज्ञान संत महंतांनी महामारी होऊ वहात्या गंगेची तिकिते वाडवली आणि संतपरंपरा समाजात रुजवली अशा संतांची कामगिरी खालील प्रमाणे आहे.

संत ज्ञानेश्वर -

मध्ययुगाच्या कालखंडात महाराष्ट्र आणि मराठवाड्याच्या भूमीत घडून आलेल्या भक्ती आंदोलनाच्या विकासात महत्त्वाचे योगदान हे संतांचे होते. संत ज्ञानेश्वरांना महाराष्ट्रातील भगवत धर्माचे माझे प्रेरक म्हणून ओळखले जाते. कारण संत ज्ञानेश्वर वारकरी संप्रदायाचे संस्थापक होते. संत परंपरेच्या प्रवाहात अग्रस्थान असलेले ज्ञानेश्वर महाराजांचे वडील विठ्ठलपंत यांचा प्रथम संन्यास धर्माचा स्विकार केला आणि नंतर आपल्या मूळच्या सान्ण्यधर्मात परत गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला. त्यामुळे त्यांना आठवी वास्तव्यास असलेल्या अनेक ब्राह्मणांनी त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला. पण गृहस्थाश्रमातील काळात त्यांना निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, ज्ञानदेव, मुक्ताबाई या अपत्यांची प्राप्ती झाली. कालांतराने मुलांचा सन्ध्यापत्ती पोर' म्हणून गावातील नागरीक त्यांची हेतुळणी करू लागले. तरी पण निवृत्तीनाथांनी नाथपंथीय गोरखनाथ यांच्याकडून ज्ञानप्राप्ती घेतली. तर संत ज्ञानेश्वरांनी रेड्याच्या मुखातून वेद ऐकण्याचाच चमत्कार समाजात बोलवले जातात. याशिवाय संत ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरी,